

הרב ישראל דנדרוביץ

ראש בית המדרש 'באר האבות'

מח"ס 'הנחמדים מזהב', ערד

האתרוג – 'פרי האדמה'?

כיצד קבע רבינו בעל ספר 'החינוך' שהסיבה לפיה הביכורים אינם באים אלא משבעת המינים, היא מפני שרק הם מוזכרים בתורה, בעוד שגם פרי האתרוג מוזכר בתורה? הגדרת 'פרי האדמה' כלפי ברכת הנהנין של האתרוג וכלפי פירות בוסר בשעת הפרשת הביכורים, כשבמרכזו ביאור חדש בתלמוד הירושלמי המבוסס על גירסא קדומה שבכתב יד 'ליידן'

המשנה בתחילת מסכת ביכורים (פ"א מ"ג) קובעת: "אין מביאין בכורים חוץ משבעת המינים". מצוה זו שנצטוונו להביא אל בית המקדש את הפירות המקדימים להבכיר לא נאמרה בכל סוגי הפירות כי אם בשבעת המינים בלבד. וכמו שפסק רבינו הרמב"ם (פ"ב מהלכות ביכורים ה"ב):

"אין מביאין בכורים אלא משבעת המינים האמורים בשבח הארץ, והם: החטים והשעורים והענבים והתאנים והרמונים והזיתים והתמרים. ואם הביא חוץ משבעת המינים לא נתקדשו".

שני התלמודים, הבבלי במסכת מנחות (פד ב) והירושלמי במסכת ביכורים (פ"א ה"ג), עוסקים בדרשות חז"ל שמהם אנו לומדים שמצוות הביכורים אינה נוהגת בכל סוגי הפירות והיא נאמרה אך ורק בשבעת המינים.

במאמר שלפנינו נתמקד בפירושו של רבינו בעל ספר 'החינוך' אשר מחדש סיבה אשר נראית לו 'לפי הדומה' כי מחמת כך אין מצות הביכורים נוהגת כי אם בשבעת המינים.

וכך כתב רבינו (מצוה צא) בבואו לפרש את 'מצות הבאת ביכורים':

"ולא כל האילנות במצוה זו מן התורה, אלא שבעת המינים בלבד שנשתבחה הארץ בהן, והם: חיטה ושעורה גפן ותאנה ורמון זיתים ותמרים, שנאמר (שמות כג יט): 'ראשית ביכורי אדמתך תביא וגו'', ובא הפירוש שלא נאמר אלא על שבעת פירות אלו.

ולפי הדומה כי בדרך זו למדו זכרונם לברכה לומר כן, כי אחר שלא הוזכרו פירות אחרים חוץ מאלו בתורה בשום מקום, וציונו ברוך הוא להביא מארצינו ביכורי פירות סתם, באמת יש לדון כי על הפירות שהודיענו בתורה שהן בארץ וששיבחה בהן, על אותן ציונו. ואפשר כי יש לרבותינו זכרונם לברכה עוד הכרח הכתוב בענין, או שמא דברי קבלה הם".

'ואפשר... או שמא...'

רבינו בעל ספר החינוך הכותב כאן מדברי עצמו טעם חדש לכך שמצות הביכורים נוהגת רק בשבעת המינים, מרגיש בשאלה המתבקשת: וכי ייתכן שעד לאמירת חידוש זה לא היה טעם לכך שמצוות הביכורים מוגבלת רק לשבעת המינים? ובשל כך מסיים רבינו וכותב: "ואפשר כי יש לרבותינו זכרונם לברכה עוד הכרח הכתוב בענין, או שמא דברי קבלה הם". יש כאן שתי השערות: הראשונה, שחז"ל הכריחו את הלכה זו מלשון הפסוקים, באופן שאין אנו יודעים מה הוא. והשניה, שייתכן כי כך מקובל היה ביד חז"ל ובבחינת 'הלכה למשה מסיני', הלכה בלא מקור מהכתובים.

ובעניי לא ידעתי מה כוונת רבינו בהשערות אלו, בעוד שבידינו נמצאים דרשות מפורשות בהן לומדים חז"ל שמצות הביכורים היא דווקא בשבעת המינים. הנה כך שנינו בבבלי שם: "רבן גמליאל בר רבי אומר: נאמר כאן ארץ ונאמר להלן ארץ, מה להלן שבח ארץ, אף כאן שבח ארץ", ובירושלמי שם: "נאמר כאן ארץ ונאמר כאן ארץ חיטה ושעורה, מה ארץ שנאמר להלן בשבעת המינים הכתוב מדבר, אף ארץ שנאמר כאן בשבעת המינים הכתוב מדבר". והרי זה נראה כאילו נתעלמו מרבינו דברי התלמודים שהכריחו זאת בגזירה שוה.

שאלה זו, שאכן כבר עמדו עליה רבותינו, אינה נשוא מאמרינו. אנו נעסוק בשאלה אחרת, שהיא אינה: האם נתעלם מרבינו דברי הגמרא, אלא גדולה מזאת: האם לא נתעלם מעניו פסוק מפורש בתורה?

שלא הוזכרו פירות אחרים

הנחת היסוד שעליה השתית רבינו בעל ספר החינוך את הסברו מדוע מצות הביכורים אינה מתקיימת בכל סוגי הפירות אלא דווקא בפירות של שבעת המינים, היא: "שלא הוזכרו פירות אחרים חוץ מאלו בתורה בשום מקום". פירות שבעת המינים הם הפירות היחידים שהוזכרו בתורה, הם ואין בלתם!

מסביר איפוא רבינו, שמחמת כי שבעת המינים הם הפירות היחידים המוזכרים בתורה, הרי שסביר להניח שאם התורה מצווה להביא ביכורים מפירות מבלי לפרש כוונתה, מאיזה פירות יש להביא, הרי שבוודאי כוונתה היא דווקא לפירות אלו, בבחינת יבוא המפורש וילמד על הסתום.

לחייב את האתרוג בביכורים

אך מה נעשה ביום שידובר מפסוק מפורש בתורה שבו כן מוזכר פרי שהוא אינו אחד משבעת המינים: פרי האתרוג! שכן מקרא ערוך לפנינו במצוות ארבעת המינים הניטלים בחג הסוכות (ויקרא כג מ): "וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר".

אמנם חז"ל מתחבטים בזיהוי 'פרי עץ הדור' זה (סוכה לה א). אולם ברור שהמסקנה ההלכתית היא שהכוונה היא לפרי האתרוג, ורק עם פרי זה אפשר לקיים את מצות

ארבעת המינים, ועל כרחנו שפרי האתרוג הוא הקרוי בתורה: 'פרי עץ הדר'.
ואם כן, עמדה השאלה וגם נצבה: כיצד יכול רבינו בעל ספר החינוך לקבוע בנחרצות
שמלבד שבעת המינים לא מוזכרים בתורה סוגי פירות אחרים, בעוד שענינו הרואות
ש'פרי עץ הדר' מוזכר בתורה.

ואין זו שאלה תיאורטית גרידא כי אם שאלה של הלכה למעשה: אם אכן המפתח
לקבוע את סוגי הפירות שנוהג בהם מצות ארבעת המינים הוא אזכורם בתורה אם לאו,
הרי שבדיוק כמו ששבעת המינים מוזכרים בתורה ומחויבים בביכורים כך גם 'פרי עץ
הדר' מוזכר בתורה, והיה על פרי זה, הקרוי בלשונינו: "אתרוג", להתחייב בביכורים.

וצריך עיון

את שאלה זו מצאתי, אם כי בקיצור דברים, אצל הגאון רבי ברוך יצחק ישכר הלוי
לוינטל, רבה של העיר בריסק דקווא, בספר 'עטרת ראש' (פיעטרקוב תרפ"ד, מסכת
ביכורים, פ"א מ"ד).

לאחר שבעל 'עטרת ראש' מציב את השאלה הוא מנסה לפתור אותה בדרך מסוימת,
אך תיכף ומיד הוא נסוג בו ומשאיר את התמיהה¹ כנה:

"אין מביאים ביכורים חוץ משבעת המינים. והחינוך כתב הטעם, משום
דפירות שאינו משבעת המינים לא נמצאו בקרא, לכן עיקר המצוה קאי על
מינים שנזכרו בתורה. וקשה, הא אתרוג נזכר בתורה ויתחייב בביכורים.

ואולי משום דאינו מפורש בקרא, דהרי כתיב סתם 'פרי עץ הדר', מה שאין
כן שבעת המינים מפורשים להדיא. ואכתי יש לעיין כיון דכתיב 'פרי עץ
הדר' יהיה מה שיהיה, מכל מקום אינו משבעת המינים (ועיין סוכה לה)
אם כן נזכר בתורה גם פרי אחרת וליהוי בכלל הבאת ביכורים, וצ"ע".

משום מה נימת דבריו של בעל 'עטרת ראש' היא סלחנית קימעא: הוא מציג את
העובדה לפיה התורה מאזכרת סוג פרי נוסף: 'פרי עץ הדר'. ועל זה כך הוא אומר,
שגם אם לא נסכים שהכוונה היא לאתרוג, אבל הרי ברור שמוזכר כאן סוג פרי מסוים
והיה עליו להתחייב בביכורים.

ולדידי, שאלה זו אמורה להשאל ביתר שאת וביתר עוז: הרי ברור שבמצות ארבעת
המינים אין לנו כל ספק שמא הכוונה לפרי אחר, ואנו בטוחים שהמצוה מתקיימת באתרוג
דווקא. מדוע החלטיות זו המגיעה לידי ביטוי במצות ארבעת המינים אינה מוצאת את
מקומה גם במצות הביכורים. אם אנו יודעים למעלה מכל ספק ש'פרי עץ הדר' הכוונה
היא לאתרוג כלפי ארבעת המינים, אם כן עלינו לחייבו גם בביכורים מצד היותו מוזכר
בתורה.

אגב אורחא יש לציין, כי יש לערער גם את עצם ההנחה לפיה זהותם של כל שבעת
המינים מפורשת להדיא בתורה. הנה סתם 'דבש' שבתורה פירושו: תמרים, ואילו הדבש
שבשבעת המינים הוא דבש תמרים אלא דבש דבורים!

עד כדי כך, שאמרו בתלמוד הירושלמי (ביכורים פ"א ה"ג):

"ודבש' אלו התמרים. יכול דבש ממש. רבי תנחומא בשם רבי יצחק ב"ר לעזר, כתיב (דה"ב לא ה) 'וכפרוץ הדבר הרבו בני ישראל ראשית דגן תירוש ויצהר ודבש', ודבש חייב במעשרות, אלא אלו התמרים שהן חייבין במעשרות".

והוציא מכך המשנה למלך (פ"ב מהל' ביכורים הי"ט):

"משמע דאי לאו קרא ד'וכפרוץ הדבר' הוה אמינא דדבש דכתיב בקרא הוא דבש דבורים, ואף על גב דאינו מפירות הארץ, הוה אמינא דהכי קאמר: ארץ שנמצאת בה חטה ושעורה משובחים וגם דבש דבורים משובחת".

אלא מאי, חז"ל הוכיחו כי ה'דבש' בשבעת המינים היינו 'תמרים', וחז"ל הם גם שהוכיחו כי 'פרי עץ הדר' הוא האתרוג, ומהיכי תיחי שלא נחייב את האתרוג בביכורים בדיוק כפי שהתמרים מחוייבים בביכורים.

בש"מ

שוב מצאתי כי שאלה זו כבר עלתה ונדפסה בספר 'שו"ת רשב"ן' (סאטמר תרס"ה, אה"ע סי' מז):

"ומה שהעיר על דברי רא"ה בחינוך, פרשת משפטים, מצוה צא, להביא בכורים למקדש משבעת המינים בלבד שנשתבחו בהן ארץ ישראל, והם: חטה שעורה גפן תאנה רמון זתים ותמרים, כי אחר שלא הוזכרו פירות אחרות חוץ מאלו בשום מקום, עכ"ל. יפלא בעיניו, הא מצינו מוזכרת בתורה בטנים שקדים ופרי עץ הדר? גם בעיני יפלא מאד מאד.

ואחר העיון עלה במחשבה לומר שרא"ה כתב בספרו שלא הוזכרו פירות אחרות חוץ מאלו 'בשלוח מרגלים' או 'בשבח המקום', והמדפיס הראשון רצה לקצר וכתב תמור 'בשלוח מרגלים' או תמור 'בשבח המקום': כ[ש]מ, שהוא ראשי תיבות מן 'בשלוח מרגלים' או מן 'בשבח מקום', ואחריו בא מדפיס השני והדפיס 'בשום מקום'. אכן דעת רא"ה היה שבעת ששיבח משה את הארץ כששלח המרגלים וכששבו המרגלים נשתבחה ארץ ישראל רק בשבעת המינים הללו, כנלע"ד".

ולמותר להשיב אחר דברים אלו התלויים בשערה ורחוקים מהסברא הפשוטה, כי מה עניין ביכורים לשילוח מרגלים. כשלגופו של עניין יצוין כי 'המדפיס הראשון' של ספר החינוך, בשנת רפ"ג בונציה, כתב להדיא: "בשום מקום", וכך הוא בשאר הדפוסים. גם בכתבי ידות של ספר החינוך לא שמענו ולא ראינו כזאת.

עוד זאת אציין בפליאה, כי קושיה זו הנראית כקושיה קשה כברזל לא הוזכרה כלל בספרי קמאי, לא מיניה ולא מקצתיה, ולא אדע טעם הדבר. אמנם לאחר שהתעוררו בזה

בספרים שהזכרנו, מצאנו גם אצל חכמי דורינו שדנו בשאלה זו ובמסתעף ממנה, ואף הם לא העלו לה ארוכה והקושיה במקומה עומדת.

'פרי האדמה' או 'פרי העץ'

וחנני השי"ת לומר בזה מילתא חדתא, איתן מושבו על מרגלית טובה אשר גאון עוזינו מהר"ם בן חביב, רבה של ירושלים, הושיט לנו בקנה על דברי הפסוק הנאמר במצוות הביכורים (דברים כו א-ב): "וְהָיָה כִּי תָבֹא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ נַחֲלָה וִירִשְׁתָּהּ וַיִּשְׁכַּתָּ בָּהּ. וְלָקַחְתָּ מֵרֵאשִׁית כָּל פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר תִּבְּיֵא מֵאֲרָצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ וַיִּשְׁמַתָּ בַטֶּנָּא וְהִלַּכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׁכֵן שְׁמוֹ שָׁם".

והנותן אל ליבו לעיין בדקדוק פשט המקראות עיניו לנוכח יביטו בדבר תימה המזדקר כאן מן הפסוקים: הרי הביכורים אינם באים מירקות האדמה אלא מפירות העץ. ואם כן, מפני מה כתבה התורה שהביכורים נלקחים 'מראשית כל פרי האדמה' בעוד שיותר ראוי ונכון לומר 'מראשית כל פרי העץ'.

תירוץ מהר"ם בן חביב

הגאון רבי חיד"א בספרו 'חומת אנך' (פרשת כי תבוא אות א) כותב על שאלה זו:

"הקשה הרב הגדול מהר"ם ן' חביב ז"ל (הרב המחבר גט פשוט) בדרושותיו כתב יד, דהוה ליה לומר 'פרי העץ' דהביכורים הם משבעה מינים. ותירץ: דכשרואה תאנה שבכרה כורך עליו גמי, ואז הוא בוסר, ועל הבוסר מברך 'פרי האדמה' והאריך הרבה... עכ"ד".

כתב יד זה אותו מעתיק החיד"א נמצא בגנזי בית הספרים בירושלים, כשבראשה כותב המסדר, נכדו של רבינו, הגאון רבי יעקב כולי, הנודע בספרו 'ילקוט מעם לועז':

"הספר דרושים נחמדים על כל הפרשיות, הכינו גם חקרו הרב הגדול מעוז ומגדל ריש מתא וריש מתיבתא בעיה"ק ירושלים ת"ו כמהר"ר משה בן חביב זלה"ה בעל שמות בארץ וגט פשוט...".

איכשר דרא ובימינו יצא כתב יד זה לאור: 'דרשות מהר"ם חביב' הוצאת 'מכון חכמת שלמה'. ואכן עניין זה מופיע לפנינו ב'דרוש לפרשת תבוא' בכהאי לישנא:

"ואמנם במה שאמר הכתוב 'ולקחת מראשית כל פרי האדמה' ראיתי מקשים דהוה ליה למימר 'פרי העץ'..."

יראה לומר עניין נכון, והוא דהרי אמרו ז"ל (ביכורים ריש פ"ג) והביאו רש"י, 'מראשית' אדם יורד לתוך שדהו רואה תאנה שביכרה כורך עליה גמי לסימן ואומר הרי זה ביכורים. וכיוון דאיירי בשעת הנצת הפרי, אף על גב דהוא פרי העץ, כיוון דלא נגמר פריו 'פרי האדמה' איקרי.

כדקיימא לן לעניין ברכות... וכתבו הפוסקים דמכאן יש ללמוד דאין מברכין 'בורא פרי העץ' כשהוא פחות מפול הלבן, אבל מברך עליו 'בורא פרי האדמה'... באופן דפרי העץ בעודו קטן, קודם דהגיע לגבול בוסר, לא איקרי 'פרי העץ' אלא 'פרי האדמה'.

ולכן אמר הכתוב 'ולקחת מראשית כל פרי האדמה' לרמז דמיד כשהוא קטן, והוא 'פרי האדמה', אדם יורד לתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה כורך עליה גמי לסימן ואומר הרי זה בכורים".

היינו: הפרשת הביכורים נעשית כשהפירות הם עדיין בוסר, ובזמן זה ברכתם היא 'בורא פרי האדמה', כמפורש בדברי רבותינו הראשונים במסכת ברכות (לו ב). נמצא שהגדרה המתאימה ביותר למצב זה של הפרשת הביכורים הבוסריים היא אכן: "מראשית כל פרי האדמה".

זהו תירוץ של מהר"ם בן חביב על השאלה שעליה הוא כותב 'ראיתי מקשים' (אם כי רבינו החיד"א הביא גם את השאלה בשמו). הוא מוסיף ומביא שם תירוצ נוסף על שאלה זו, עיין עליו, אולם מתוך הגדרתו את התירוצ שלפנינו 'עניין נכון' נראה כי לדעתו זהו התירוצ האמיתי לשאלה זו.

האתרוגים כיוצאי דופן

מתוך הכלל האמור, שפירות בוסר ברכתם היא 'בורא פרי האדמה', ישנם פירות בודדים היוצאים מן הכלל, ועליהם אף בקטנותם מברכים 'בורא פרי העץ'. פירות אלו הם הפירות שאף בקטנותם יש להם כבר את טעם הפרי, כך שבהם אין חילוק בטעם הפרי בקטנותו לגדלותו.

אחד מפירות אלו הוא פרי האתרוג, עליו שנינו במשנה במסכת מעשרות (פ"א מ"ד): "והאתרוגין חייבים קטנים וגדולים". הנידון במשנה נסוב אודות זמן חיוב המעשרות. והמשנה קובעת, שהאתרוגים חייבים במעשרות גם כשהם קטנים, מחמת שכבר בקטנותם הם ראויים לאכילה, וכל מה שמניחים אותם על העץ אין זה בכדי שיבשילו ויהיו ראויים לאכילה אלא רק בכדי שיוסיפו ויגדלו עוד.

גדולי הפוסקים מניחים את דברי המשנה כאבן יסוד הלכתית גם כלפי ברכת 'בורא פרי העץ'. אמנם בכל הפירות קיימא לן שבהיותם בוסר ברכתם היא 'בורא פרי האדמה', אולם האתרוג הוא יוצא מן הכלל, ומהיותו והוא ראוי לאכילה כבר בקטנותו, הרי שברכתו היא תיכף: 'בורא פרי העץ' (ראה 'פתח הדביר' פונטרימולי או"ח סי' רה; שו"ת מהר"י אשכנזי סי' ט, ועוד).

האתרוג מתמעט מסיבה אחרת

ומעתה יעלה בידינו תירוצ נפלא וחדש על קושיה זו עליה אנו דנים בדברי החינוך, מדוע אין האתרוג חייב בביכורים, בעוד שהאתרוג אף הוא אחד מהפירות המוזכרים בתורה, והיה ראוי שנחייבו בביכורים, בדיוק כמו פירות שבעת המינים.

התשובה על כך היא, שהאתרוג מתמעט מסיבה אחרת. הלא כשהתורה מתייחסת למצות הביכורים היא קובעת כי המצווה נעשית ב'פרי האדמה', ועל כורחנו צריכים אנו לומר כדברי מהר"ם בן חביב שהכוונה היא לפירות כאלו שבקטנותם מברכים עליהם 'בורא פרי האדמה' כיון שהביכורים מופרשים בעת היות הפירות עדיין בוסר.

נמצא איפוא כי ישנו תנאי מפורש בתורה לגבי ההתחייבות במצות הביכורים, והוא שפירות אלו מצויים בקטנותם בהגדרה של 'פרי האדמה'. פרי שבהיותו בוסר אינו 'פרי האדמה' אינו יכול להיות מחויב בביכורים. ואם כן, פרי האתרוג שכבר בקטנותו מברכים עליו 'בורא פרי העץ' אינו יכול להתחייב בביכורים.

ומישוב להפליא, שבוודאי לא נעלם מעיני רבינו בעל ספר החינוך כי אף פרי האתרוג מוזכר בתורה, אלא שפרי האתרוג אין מה לדון בו כלל ועיקר לגבי חיוב בביכורים, כיון שהתנאי הבסיסי של 'פרי האדמה' אינו מצוי בו. ודווקא כלפי אותם פירות שבקטנותם הם 'פרי האדמה' כתב רבינו כי הפירות היחידים המוזכרים בתורה הם הפירות של שבעת המינים, ולכן רק הם מחויבים בביכורים.

* * *

היפך דברי הירושלמי

איברא שדברי מהר"ם בן חביב תמוהים ביותר ונראים כנסתרים מגמרא ערוכה בתלמוד הירושלמי במסכת ביכורים (פ"ג ה"א). הנה נחלקו תנאים אם חייבים לחזור ולקרות על הביכורים את שמם לאחר שהם תלושים מהאילן. חכמים סוברים, שדי במה שקורא להם שם בעודם מחוברים לאילן. אך רבי אליעזר סובר, שאין די בהפרשה בעוד הפרי מחובר אלא חובה לחזור ולקרוא להם שם לאחר שיתלשו מן האילן.

הירושלמי מפרש, כי חכמים, שכמותם היא ההלכה, לומדים זאת מהפסוק שנאמר: "ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה", וכך הם דורשים: "בשעת הבאה 'פרי', הא בשעת הפרשה אפילו בוסר, אפילו פגים". היינו: אם התורה מרבה לנו שבשעת ההפרשה יכול הפרי להיות בוסר, על כרחנו שההפרשה וקריאת השם נעשים בעוד הפרי מחובר לאילן. שאם לא כן, אין הבוסר יכול להמשיך לגדול באופן שיוכלו להביאו לביכורים (ע"פ הרמב"ם בפיה"מ ור"ש סיריליאנו).

מפורש יוצא כאן מדברי הירושלמי היפך מדברי מהר"ם בן חביב, שהרי הירושלמי מפרש ש'פרי האדמה' משמעו: פרי גמור ומתוקן לאכילה ולא בוסר, ואילו מהר"ם בן חביב פירש ש'פרי האדמה' הכוונה היא דווקא על הבוסר.

וראיתי להחיד"א שלאחר הביאו את דברי מהר"ם בן חביב כתב עליהם: "לא נחה בו דעתי הקצרה", והיו שהעלו השערות שונות מפני מה לא נחה דעתו (ראה 'טעם הצבי' פרשת שלח, וכבר השיבו עליו). ולהאמור, ייתכן שכוונתו לתמיה זו.

איך מברכים 'בורא פרי האדמה'

אלא שעד שאנו דנים על דברי מהר"ם בן חביב, הרי שדברי הירושלמי עצמם מצווחים ואומרים דרשני, בהיותם מוקשים מכל פינה שאתה פונה לעיין בהם, עד אשר נלאו חכמי הדורות מלפתור את דברי הירושלמי.

הירושלמי ע"פ

הקושיה המרכזית שיש בדברי הירושלמי היא מה שתמה הגאון מהרש"ם מבערזאן בספר תשובותיו (ח"א סי' קסט):

"ובענין זה יש לי תמיה בירושלמי: 'ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה' - בשעת הבאה פרי הא בשעת הפרשה אפילו בוסר וכו'. ומוכח דבוסר איננו בכלל 'פרי האדמה' כלל, ואיך יברכו עליו 'פרי האדמה' וצ"ע".

שאלה עצומה היא זו: דברי הירושלמי ברור מללו ש'פרי האדמה' אינם אלא פירות גמורים ומתוקנים לאכילה ואין פירות הבוסר בכללם, ואם כן כיצד קיימא לן להלכה שהאוכל פירות בוסר מברך עליהם 'בורא פרי האדמה' בעוד שאין הם כלולים בכלל זה. וחזר המהרש"ם ושנה שאלה זו בספרו 'דעת תורה' (או"ח סי' רב ס"ב) והניח בצריך עיון.

האם נעלם מרש"י דברי הירושלמי

אדהכי והכי סבורני שקושיה זו של מהרש"ם מבערזאן יש בכוחה לתרץ פליאה עצומה אחרת שנתחבט בה המשנה למלך בהלכות ביכורים (פ"ב הי"ט) על דברי רש"י שפירש את הפסוק 'וְלִקְחֶתָּ מֵרֵאשִׁית כָּל פְּרִי הָאֲדָמָה' - "מראשית - אדם יורד לתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה כורך עליה גמי לסימן ואומר הרי זו בכורים". ופירש הרא"ם, שדעת רש"י היא ללמוד מלשון התורה 'מראשית' את דין זה שאפשר לקרוא את שם הביכורים בעודם במחובר:

"פירש מלת 'ראשית' ראשית הפרי, אע"פ שאינו פרי שלם כל צרכו".

והקשה המשנה למלך קושיה קשה כברזל: מה היה לו לרש"י שהלך להביא ממרחק לחמו ולחדש דרשה ממה שנאמר 'מראשית' ללמדנו שאפשר לקרוא שם ביכורים במחובר, בעוד שהירושלמי כבר למד זאת ממה שנאמר 'פרי האדמה',

וראה בספר 'תורה תמימה' שכדרכו הניח את הקושיה באמתחתו ולא ציין שהמשנה למלך הוא שכבר הניח שאלה זו בתמימה. וכך כתב (דברים כו לה, בהערות אות לה):

"ותמיהני על רש"י שהביא בפסוק ב' לענין זה דרשה אחרת שלא מצינו מקורה והניח דרשת הירושלמי"

מחלוקת הבבלי והירושלמי

ואנו נחיד סכין בחברתה ונעלה בקנה אחד את יישוב שני קושיות חמורות אלו, קושיית המהרש"ם מבערזאן עם קושיית המשנה למלך, ונאמר כי אכן לפנינו מחלוקת

הבבלי והירושלמי: הלוא מחד גיסא רבותינו הראשונים הוציאו מתוך דברי הבבלי במסכת ברכות את ההלכה שברכת פירות הבוסר היא 'בורא פרי האדמה', והנה מאידך גיסא מפורש בירושלמי שהבוסר אינו בכלל פרי האדמה. ואנן קיימא לן, שבכל מקום שנחלקו שני התלמודים הבבלי והירושלמי, הלכתא כוותיה דהבבלי.

ומשכך עלה בידינו טעמו של רש"י שלא הביא את דברי הירושלמי על כך שאפשר לקרוא שם במחובר, שהרי לימוד זה של הירושלמי מבוסס על הנחת היסוד ש'פרי האדמה' אינו כולל בתוכו פירות בוסר, ואילו ההלכה היא כדברי הבבלי שמברכים על הבוסר 'בורא פרי האדמה'. רש"י שצמוד היה להלכה, שהבוסר הוא 'פרי האדמה' לא יכול היה להביא את דרשת הירושלמי ש'פרי האדמה' אינו כולל בוסר, ומיושב להפליא קושית המשנה למלך.

ובד בבד נמצאנו למדים שאין כל מקום לשאלה כיצד אנו מברכים על הבוסר 'בורא פרי האדמה' בעוד שהירושלמי כותב שאין הבוסר בכלל 'פרי האדמה', כי אכן אין דעת הירושלמי בזה עומדת להלכה ואנו פוסקים כדברי הבבלי, וכפי שאכן נמנע רש"י ולא הביא את דברי הירושלמי.

הגירסא הקדומה בירושלמי

ולולי דמסתפינא הייתי דן ביישוב קושיית מהרש"ם מבערזאן מתוך הצעת פירוש חדש בדברי הירושלמי, פירוש המתבסס על הגירסא הקדומה של הירושלמי כפי שהיא נמצאת בכתב היד היחיד ששרד מהירושלמי: 'כתב יד ליידין'. ואשר כך גם נדפס בהוצאה הראשונה של הירושלמי בדפוס ונציה.

וכך הוא גירסת הירושלמי לפי כתב היד:

"מה טע' דרבנין 'ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה' בשעת הבאה פרי אף בשעת הפרשה אפילו בוסר אפילו פגים".

השינוי מתבטא במילה אחת ויחידה: במקום 'הא בשעת הפרשה' כתוב 'אף בשעת הפרשה'!

אכן כל מפרשי הירושלמי מתקנים את הגירסא לכפי שהיא לפנינו. אך ייתכן שהאמת היא כאותה גירסא קדומה, שכן על ידה נוכל ליישב את קושיית המהרש"ם מבערזאן ולומר שברכת 'בורא פרי האדמה' על הבוסר היא גם לדעת הירושלמי. ולא זו בלבד, אלא שהעמקה בדברי הירושלמי הללו מעוררת בעיות חמורות נוספות, מהם שהמפרשים הותירו ללא מענה, ומסתבר שפתרונם מצוי באותה גירסא עתיקה.

'פרי האדמה' בתורה

עינינו הרואות שהתורה מזכירה 'פעמיים' את הביכורים בתואר 'פרי האדמה'. הפעם הראשונה היא (דברים כו ב): "וְלִקְחֶתָּ מֵרֵאשִׁית כָּל פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר תִּבְרֵא מֵאֲרָצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ וְשָׂמַתָּ בַטֶּנָּא וְהִלַּכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׂכֶן

שְׁמוֹ שָׁם", והפעם השנייה היא (שם י'): "וְעַתָּה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִּי ה' וְהַנֶּחֱתוֹ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ".

אם נשתמש במטבעות הלשון של התלמוד הירושלמי מתוך הציטוט שהובא לעיל, הרי שבפעם הראשונה האיזכור הוא 'בשעת הפרשה' ובפעם השנייה האיזכור הוא 'בשעת הבאה'. בשני הזמנים הללו, בהפרשת הביכורים ובהבאת הביכורים, משתמשת התורה עם התואר 'פרי האדמה' לביכורים.

הירושלמי נסתר מפסוק מפורש

הבה ונתבונן כעת בדברי הירושלמי: יסוד דברי הירושלמי הוא ש'פרי האדמה' משמעו פירות גמורים שאינם בוסר, ועל זה מזכיר הירושלמי את הפסוק השני של שעת ההבאה שנאמר בו 'פרי האדמה' להשמיענו שדווקא בשעת הבאת הביכורים על הפירות להיות גמורים, ואילו בשעת ההפרשה די אפילו אם הפירות הם בוסר.

וכאן הבן שואל, כיצד יעלה על הדעת לחלק ולהבדיל בין שעת ההפרשה לשעת ההבאה, בעוד שהתורה אומרת את אותו ביטוי ממש על שני זמנים אלו. אם אכן 'פרי האדמה' זהו כינוי לפירות גמורים, הרי שבדיוק כשם שכלפי 'שעת ההבאה' שבה נאמר 'פרי האדמה' בפעם השנייה זה ממעט בוסר, באותה מידה היה עלינו גם לדרוש בפעם הראשונה שבה נאמר 'פרי האדמה', והיינו בשעת ההפרשה, למעט בוסר.

כיצד ייתכן איפוא שבירושלמי נאמר להדיא שבשעת הפרשה מועיל 'אפילו בוסר אפילו פגין', למרות שנאמר בו 'פרי האדמה', שמשמעו פירות גמורים. אתמהא!

ובכלל מאתיים מנה: כיצד הירושלמי יכול לדרוש את הפסוק השני האמור בשעת ההבאה באופן שהוא ממעט את הפסוק הראשון האמור בשעת ההפרשה, בשעה שבשני הפסוקים קיים אותו מיעוט.

פירוש חדש בירושלמי

קושיה קשה כברזל זו, אשר עומדת כסלע איתן מול הפירוש המקובל בירושלמי, ואשר לא מצאתי עד כה נגר ובר נגר דליפריקיניה, העלתה בדעתי את האפשרות לפרש את הירושלמי באופן אחר ולומר כי אכן אין כאן דרשה המוציאה את הבוסר מכלל 'פרי האדמה', ואדרבה הירושלמי בא לומר את ההיפך הגמור.

הירושלמי ראה לנגד עיניו את שני הפסוקים שבהם התורה קוראת לביכורים 'פרי האדמה', בשעת הפרשה ובשעת הבאה. והנה פשוט וברור שבשעת ההבאה ישנו חיוב להביא פירות גמורים ומתוקנים, שהם בוודאי נקראים 'פרי'. ואם התורה משתמשת עם אותו מטבע לשון של 'פרי האדמה' גם לפירות בשעת ההפרשה, כשבאותה שעה הפירות הם בוסר, הרי שזו ראייה שאף פירות בוסר הם בכלל 'פרי'. הניסוח השווה של התורה כלפי שני השלבים השונים של הפרי, השלב בו הוא עדיין בוסר והשלב בו הוא מגיע לבשלות, מוכיח לנו שבכל מצב התורה מחשיבה את הפרי כ'פרי האדמה'.

חכמים מוסיפים ומדייקים את עצם הדבר שהתורה בחרה לגלות לנו את ההלכה שגם הבוסר נקרא פרי דווקא בפסוקים של ביכורים, בכך שהתורה כתבה את אותו מטבע לשון הן בשעת ההפרשה והן בשעת ההבאה, שבזה אכן באו ללמדנו הלכה בהלכות ביכורים, והיא, שאכן מועיל הפרשת ביכורים במחובר, כשהפירות עדיין בוסר.

ומיושב הכל

ובזה יפורש היטב דברי הירושלמי לגירסת 'כתב יד ליידין': "מה טע' דרבנן יועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה' בשעת הבאה פרי אף בשעת הפרשה אפילו בוסר אפילו פגים". רבנן סוברים שמועיל הפרשת ביכורים במחובר. הם לומדים זאת מכך שהתורה מכנה הן בשעת הבאה והן בשעת הפרשה את הפירות בתואר אחיד 'פרי האדמה', והרי זה מלמדנו ש'אפילו בוסר אפילו פגין' הם בכלל פרי, ואם התורה גילתה זאת דווקא בהלכות ביכורים הרי שמכאן ראייה שהפרשת הביכורים נעשית בעוד הפירות בוסר ומחוברים לקרקע, כיון שכבר בשלב זה הם קרויים פרי.

(רבי אליעזר החולק על חכמים אף הוא מכיר בכך שהתורה מכנה את הביכורים בתואר 'פרי האדמה' הן בשעת ההפרשה והן בשעת ההבאה, אולם הפרשנות שהוא נתן לכך היא אחרת: הרי בשעת ההבאה צריך שהפירות יהיו גמורים ולכן גם בשעת ההפרשה צריך שהפירות יהיו גמורים, ולפיכך ההפרשה האמיתית אינה נעשית אלא בתלוש, כשהפירות כבר גמורים ואינם בוסר).

מהלך זה בפירוש דברי הירושלמי, מלבד מה שיש בו בכדי לתרץ את הקושיה מאותה התעלמות כביכול מהפסוק הראשון בו נאמר 'פרי האדמה' על שעת ההפרשה, הרי שהוא גם מסלק מאליו את קושיית מהרש"ם מבערזאן, כיצד מברכים על בוסר 'בורא פרי האדמה', כי אכן דעת הירושלמי (לחכמים שהלכה כמותם) שאף בוסר כלול בתוך 'פרי האדמה' ושפיר ברכתו 'בורא פרי האדמה'.

ובזה נתנה ראש ונשובה לדברי מהר"ם בן חביב ונחזי שאכן בפסוק הראשון של שעת הפרשה בו נאמר 'פרי האדמה' בוודאי שמתאים לומר כך על הבוסר, הן מחמת היותו 'פרי' כדברי הירושלמי והן מחמת בוסריותו שלפיכך מברכים עליו 'בורא פרי האדמה'. ואף בפסוק השני שבו אמרה התורה 'פרי האדמה' כלפי שעת ההבאה, הרי ש'פרי' בוודאי ניתן לומר בהיותו פרי גמור, ואילו 'האדמה' נקט לה אגב גררא דקרא קמייתא.

* * *

פירות עין הדעת בוסר היו

את מאמרנו העוסק בכך שהאתרוג ראוי לאכילה גם בקטנותו, נחתום בסנסן קטן אותו העתקתי לכאן מתוך ספרי על התורה אשר עודנו בכתובים.

נחלקו תנאים באיזה חודש נברא העולם. הגמרא במסכת ראש השנה (יא א) מביאה שלדעת רבי יהושע 'בניסן נברא העולם' ולדעת רבי אליעזר 'בתשרי נברא העולם'.

שורש מחלוקת התנאים מצוי בסתירה שיש לכאורה בפסוקי הבריאה (בראשית א יא-יב): "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים תְּדַשָּׂא הָאָרֶץ דָּשָׂא עֲשֹׂב מִזֵּרִיעַ זֶרַע עֵץ פְּרִי עֵשֶׂה פְּרִי לְמִינֵהוּ אֲשֶׁר זָרְעוּ בּוֹ עַל הָאָרֶץ וַיְהִי כֵן. וַתּוֹצֵא הָאָרֶץ דָּשָׂא עֲשֹׂב מִזֵּרִיעַ זֶרַע לְמִינֵהוּ וְעֵץ עֵשֶׂה פְּרִי אֲשֶׁר זָרְעוּ בּוֹ לְמִינֵהוּ וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב".

מחד גיסא נאמר כאן 'עץ פרי' ומאידך גיסא נאמר כאן 'עץ עושה פרי'. והחילוק הוא מהותי: 'עץ עושה פרי' פירושו: עצים שהחלו להניב את פריהם ועדיין לא הבשילו לגמרי. ואילו 'עץ פרי' הכוונה היא לעצים שכבר הניבו פירות גמורים. מטבע העולם הוא, שהאילנות מתחילים להוציא פירות בחודש ניסן, ואילו הבשלת הפירות היא בחודש תשרי. רבי יהושע מדייק איפוא את לשון הפסוק הראשון: 'עץ פרי עושה פרי' כהוכחה שהעולם נברא בניסן, בשלב בו האילן מתחיל להוציא פירות. ואילו רבי אליעזר מדייק את לשון הפסוק השני 'עץ פרי' כהוכחה לכך שהעולם נברא בתשרי, בשלב בו הפירות כבר הבשילו. הגמרא גם מסבירה כיצד כל אחד מיישב לשיטתו את הפסוק ממנו הוכיח חברו.

נמצאנו למדים כי לדעת רבי יהושע נברא העולם בחודש ניסן בו הפירות עדיין אינם בשלים. ועל כך הקשה רבינו כ"ק מרן אדמו"ר השפת אמת זיע"א:

"קצת קשה לפי זה האיך אכל אדם הראשון באותו יום מפרי הגן"

השפת אמת מקצר בלשונו, כדרכו, ונראה שכוונתו היא כך: כיצד אכל אדם הראשון מ'עץ הדעת' (שרק על עץ זה נאמר בתורה שהוא אכל מפירות הגן) בעוד שהפירות אינם ראויים במציאות לאכילה. וכמדומה שבכלל דבריו מצויה קושיה חזקה יותר: מה היה חטאו של אדם הראשון אם פירות עץ הדעת לא היו ראויים לאכילה, והרי זה לכאורה אכילה שלא כדרך הנאה שלא שמה אכילה.

בגן עדן הוציאו פירות תיכף

השפת אמת מעלה אפשרות מחודשת לתרץ:

"ואפשר דאילני הגן לכולי עלמא הוציאו פירות תיכף".

היינו: בגן עדן היו הפירות מוכנים וראויים לאכילה, תיכף עם בריאתם, בשונה מכל העולם שבו הפירות היו עדיין בוסר. ומשכך יכול היה אדם הראשון לאכול מפריה.

(ועיין היטב בסוגיא שם 'בקומתן נבראו' וברש"י. והשווה גם עם דברי הרמב"ן, בראשית ב ח, "ענין 'ויטע ה' אלהים', להגיד שהיו מטע ה', כי טרם שגזר על הארץ 'תוצא הארץ דשא' גזר במקום שהוא שיהיה שם גן, ואמר, בכאן יהיה אילן פלוני ובכאן אילן פלוני, כערוגת המטעים, ולא היה כדרך שאר מקומות הארץ שאמר 'תדשא הארץ דשא ועץ פרי, והצמיחה בלא סדר. והנה אילני גן עדן גזר בהם לעשות ענף ולשאת

פרי לעד לעולם, לא יזקין בארץ שרשם, ובעפר לא ימות גזעם, אין צריכין לעובד וזומר, שאילו היו צריכין עבודה, אחרי שגורש האדם משם מי עבד אותם").

אבות אכלו בוסר

08/03/2020

והנה בגוף הקושיה ניתן לומר כי אכן זה היה לימוד זכות על חטאו של אדם הראשון, שהיה סבור שאיסור האכילה חל רק על הפירות הראויים לאכילה, בהם אכילתו היא כדרך הנאה, ולא על פירות הבוסר. ובזה גם מיושבים דברי המדרש הידועים על תשובתו של אדם הראשון לקב"ה: "אכלתי ואוכל עוד", שח"ו לא היה כמתריס, אלא שבא לומר כי בהיות הפירות בוסר היה סבור שאין בהם איסור אכילה.

שוב מצאתי שהגאון רבי יהונתן אייבשיץ הביא בספרו 'מדרש יהונתן' (פרשת בראשית, ט) את דברי המדרש, פרי שאכל אדם הראשון בוסר היה, ופלפל בזה שלדעת האומרים שפירות בוסר אינם חשובים, פרי הרי שאין כאן חטא לאדם הראשון.

ולאידך גיסא יש לומר, כי האמת היא שהיה בזה חטא, שהרי כבר העלה בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' רנח), שמהיות ולא ניתנו שיעורים לבני נח והם מתחייבים אפילו בכל שהוא, הרי הם חייבים גם באכילה שלא כדרך. ובשל כך, אדם הראשון שלא ניתנו לו שיעורין, חטא גם כשאכילתו הייתה שלא כדרך.

ובדרך רמז אמרנו וענינו לפרש בזה מקרא שכתוב על העתיד לבוא (ירמיה לא כח-כט): "בַּיָּמִים הֵהֵם לֹא יֵאמְרוּ עוֹד אָבוֹת אָכְלוּ בֹסֵר וְשָׁנִי בָנִים תִּקְהִינָה. כִּי אִם אִישׁ בְּעֶזְרוֹ יָמוּת כָּל הָאָדָם הָאֹכֵל הַבֹּסֵר תִּקְהִינָה שְׁנֵיוֹ". דהנה חטא אדם הראשון היה במה שאכל את פירות הבוסר, ומחמת כן תקהינה שני הבנים במשך כל הדורות. אולם לעתיד לבוא, שיהיה תיקון השלם ויתקון חטא עץ הדעת, שוב לא יאמרו עוד ששני הבנים תקהינה על חטאו של אדם הראשון.

עין הדעת אתרוג היה

ומחזורתא ליישב קושיית רבינו השפת אמת באופן נחמד ונעים בהקדם מה שאמרו (מעשרות פ"א מ"ד) שפרי האתרוג ראוי לאכילה כבר מקטנותו, עד שנמנו הפוסקים וגמרו שברכתו 'בורא פרי העץ' גם כשהוא עדיין קטן ביותר, בשונה משאר הפירות שבשלב זה ברכתם 'בורא פרי האדמה'.

והלא כבר נודע מה שאמרו במדרש רבה (בראשית טו ז):

"מה היה אותו האילן שאכל ממנו אדם וחוה... רבי אבא דעכו אמר אתרוג היה, הדא הוא דכתיב (בראשית ג) 'ותרא האשה כי טוב העץ וגו'', אמרת, צא וראה איזהו אילן שעצו נאכל כפריו, ואין את מוצא אלא אתרוג".

ומעתה נענה ונאמר, שרבי יהושע הסובר שבניסן נברא העולם סבירא ליה נמי כדעת רבי אבא דעכו שעץ הדעת אתרוג היה, והרי האתרוג ראוי לאכילה כבר בקטנותו. כך שאכן כל האילנות שבעולם עדיין לא היו פירותיהם ראויים לאכילה, אולם פרי האתרוג כבר היה שייך בו דרך אכילה ומהאי טעמא נתחייב אדם הראשון על אכילתו.